

Joanna Getka

Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej
Uniwersytet Warszawski

„PROSTA MOWA” W TEKSTACH O CHARAKTERZE RELIGIJNYM XVIII WIEKU (NA PODSTAWIE WYDAŃ TREBNIKÓW W DRUKARNIACH BAZYLIAŃSKICH)¹

Key words: Basilians, prosta mova, 18th century, trebnyk

Wprowadzenie

Język liturgii, obdarzony początkowo specjalnym statusem (język objawiony, nieprzekładalny [*Mentalność rosyjska. Słownik* 1993, 114-115]), z czasem został wyparty przez języki używane na co dzień. W Kościele prawosławnym świętym językiem był staro-cerkiewno-słowiański, a jego późniejsza wersja – cerkiewnosłowiański panuje tam do dziś. W Kościele greckokatolickim, łączącym ryt prawosławny i katolicki, język liturgiczny początkowo nie różnił się od cerkiewnosłowiańskiego języka Cerkwi prawosławnej. Z czasem jednak czerpiąc z przykładu Kościoła katolickiego, język *sacrum* przeszedł podobną drogę, którą przeszła łacina, ustępując w liturgii miejsca polszczyźnie. Język miejscowych wiernych wprowadzany był najpierw w przekładach Pisma Świętego lub jego fragmentów, potem w dydaktycznych częściach liturgii (modlitwach czy kazaniach). Odpowiada to dążeniom (powstałym w okresie reformacji) do tłumaczenia Biblii i ksiąg kościelnych na języki narodowe, tak by Pismo Święte „mogło trafić pod każdą strzechę” [Jóźwikiewicz 2001, 85]².

¹ Badania prowadzone dla potrzeb niniejszej analizy zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS2/03672.

² Pierwsze katechizmy pisane nie tylko po łacinie, lecz także w językach narodowych pojawiły się już w średniowieczu, a za prekursora tłumaczeń uważa się św. Bonifacego, autora 15 „sermones” – prac misyjnych [Fałowski 2003b, 11; Fałowski 2003a, 185].

Łacina była więc wypierana przez polszczyznę, w tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim, kierowanych do wiernych Kościoła greckokatolickiego pojawiało się z kolei coraz więcej elementów *prostej mowy*, określonej przez polskich slawistów jeszcze w latach 50. XX wieku jako „język pisany odrębny od cerkiewszczyzny i polszczyzny przez nasycenie fonetyki i słownictwa elementami żywego języka ludowego” [Lehr-Splawiński, Zwoliński, Hrabec 1956, 30; Brückner 1958, 358]. Ta dość prosta, ale zarazem klarowna definicja nie wyczerpuje jednak problematyki zagadnienia, która trwa w slawistyce do dziś. Problem wynika przede wszystkim z nazewnictwa tego języka w piśmiennictwie XVI i XVII wieku, w którym pojawiają się różne określenia (*ruski, zacny ruski, prosty ruski dialekt, prosta mowa* czy w końcu *prosty język ruski*), co mogłoby sugerować, że były one synonimiczne, o czym dobitnie świadczy określenie: *ruska prosta mowa*. Współcześnie pojawiają się różne teorie co do funkcji, genezy, obszaru występowania, formy (pisemnej/ustnej) i innych kwestii związanych z prostą mową³. Wobec braku jednoznacznej definicji tego języka, w niniejszej analizie termin *ruski* używany będzie zamiennie z określeniem *prosta mowa*, w znaczeniu potocznego i literackiego języka przodków dzisiejszych Ukraińców i Białorusinów. W odmianie pisanej *prosta mowa* odbiega od wariantu mówionego, zawiera np. więcej zapożyczeń z cerkiewszczyzny i polszczyzny, odznacza się większą dbałością o zrozumiałość. Jest to zresztą uniwersalna zasada dotycząca języków literackich. *Prosta mowa* jako niekodyfikowana miała różne cechy dialektalne w zależności od regionu i użytkownika, co odzwierciedlają zabytki.

Celem niniejszego opracowania jest sprawdzenie, jak język ten przenikał do tekstów o charakterze liturgicznym oraz próba wykazania jego cech na podstawie danych zamieszczonych w trebnikach bazylikańskich wydanych w XVIII wieku.

Prosta mowa w tekstach o charakterze religijnym

Dążność do zbliżenia języka dzieł religijnych do żywego języka (warto tu wspomnieć dzieła Skoryny, Ciapińskiego, Budnego czy *Ewangeliarz Peresopnicki* 1556-1561) była łatwo urzeczywistniana: na ziemiach białorusko-ukraińskich, w związku z kryzysem prawosławia i oświaty w XVI-XVII w., język cerkiewnosłowiański był mało zrozumiały dla wiernych.

„Zielone światło” dla wprowadzenia prostej mowy do tekstów religijnych, dał Synod Zamojski (1720)⁴. W kazaniach pojawiała się ona już w XVII wieku: do nauczania wiernych w języku „prostym” nawoływał w XVI wieku Joannicjusz

³ Szerzej na temat tej dyskusji [Getka 2012, 17-38].

⁴ Jednym z jego postanowień było, żeby prócz „katechizmu dla nauki ludu pospolitego, druga księga dla nauki samych parochów wydana była [...] językiem pospolitym” [Synod prowincjonalny ruski w Zamościu roku 1720 odprawiony 1785, 43].

Galatowski. Jego użycie podczas „nauk” w czasie misji w Kościele greckokatolickim w XVIII wieku stało się normą. W liturgii zaistniał dopiero pod koniec XX wieku, wraz z reformami papieża Jana XXIII (beatyfikowanego w 2014 roku między innymi za wprowadzenie do liturgii języków narodowych, co umożliwiło świadome uczestnictwo we mszy i przyczyniło się do wzrostu liczby wiernych). Potrzeba wykorzystywania „języka prostego”, a nie niezrozumiałej cerkiewszczyzny w trakcie ceremonii kościelnych z udziałem wiernych była artykułowana już znacznie wcześniej: sugerowano na przykład, by choć część sakramentów udzielać w języku je przyjmującego, aby mógł być ich aktywnym uczestnikiem (np. małżeństwa i namaszczenia chorych). W praktyce założenia te realizował już Piotr Mohyła, który umieścił fragmenty w języku prostym w przygotowanym przez siebie *Trebniku*, wydanym w 1646 roku w Kijowie [*Евхологiон, альбо Молитвослов или Требник 1646*].

Na postulaty tak rozumianej misji chrystianizacyjnej odpowiadał również Kościół greckokatolicki⁵. W celu świadomego uczestnictwa wiernych w nabożeństwach również trebniki unickie zawierały wybrane fragmenty ruskojęzyczne. Ewidentnie, wspomniane wyżej dzieło prawosławnego metropolity stanowiło wzór dla trebników unickich, zwłaszcza poczajowskich. Może to świadczyć o tym, że bazylianom wcale nie zależało na szybkiej łatinizacji obrządku, co niejednokrotnie im zarzucano.

Prosta mowa w trebnikach

Trebniki, będące odpowiednikami rzymskich *rytuałów*, zawierają nie tylko porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw, lecz także modlitwy z odpowiednimi perykopami ewangelicznymi [Znosko 1983, 321-322; Lenczewski 1981, 194-195]. Wspomniane fragmenty ruskojęzyczne można znaleźć w tych częściach ksiąg, które zawierały dialog między kapłanem i wiernym – w przysięgach małżeńskich, w formule spowiedzi czy sakramencie chorych.

⁵ Dużą zasługę w promocji języka miejscowego, jako języka druków o charakterze religijnym, mieli bazylianie. Już przed unią brzeską (1596) zakon działał na rzecz zjednoczenia Kościołów prawosławnego i katolickiego poprzez pracę misyjną, oświatową i wychowawczą. To właśnie im powierzono wprowadzanie i popularyzowanie założeń unii wśród ludności ruskiej. Na mocy wspomnianego już Synodu Zamojskiego bazylianie mieli też pierwszeństwo druku ksiąg liturgicznych na potrzeby unitów, dlatego też przy klasztorach działały zakłady drukarskie, co było zgodne z regułą zreformowanego zakonu. Bazylianie posiadali sześć zakładów typograficznych – w Wilnie, Supraślu, Poczajowie, Uniowie, Lwowie i Mińsku. Stosunek drukowanych w tych zakładach polsko-łacińskich i cyrylickich był różny, a wynikał zapewne z zapotrzebowania miejscowego. Idąc z duchem czasu bazylianie stale rozszerzali swoją ofertę wydawniczą, kierując ją do przedstawicieli wszystkich stanów, uwzględniając preferencje językowe czytelników. Znamienny w tym kontekście jest fakt, że o ile drukarnia bazylianów w Wilnie wypuszczała niemal dziesięciokrotnie więcej druków polskojęzycznych niż w cyrylicy, o tyle w spuściźnie typografii poczajowskiej na Wołyniu przeważają księgi cyrylickie, w języku „ruskim” i scs, stanowiące ponad 54% wszystkich druków (wydania polskojęzyczne stanowiły tu ok. 30% oferty wydawniczej) [Getka 2013, 248].

Zamieszczenie w trebnikach fragmentów w języku ruskim świadczy o obecności prostej mowy w Cerkwi greckokatolickiej, mimo że oficjalnym językiem liturgii pozostawał cerkiewnosłowiański. Sam fakt wydania księgi liturgicznej w języku cerkiewnosłowiańskim wcale nie oznaczał więc pełnego monopolu cerkiewszczyzny w kontaktach człowieka z Bogiem. Sformułowania o konieczności tłumaczenia na prosty język modlitw i innych elementów mszy pojawiają się często w trebnikach bazylikańskich. W wydaniu poczajowskim z 1741 roku czytamy, że: „Сія и иныя краткія стіхи и Молитвы мудрый Іерей наученному словенскимъ простому же умирающему, простымъ рускимъ языкомъ да предводи(т)” [Trebnik 1741, 158]. Było to zresztą powtórzenie tez zawartych w *Trebniku* Piotra Mohyły z 1646 roku [*Евхологiон, альбо Молитвослов или Требник*. 1646, 55]. Pierwotnie jednak tłumaczenie to wykonywał każdorazowo kapłan odprawiający posługę. Decyzja o drukowaniu fragmentów w prostej mowie w księgach o charakterze liturgicznym miało niebywale znaczenie dla podniesienia prestiżu tego języka.

W założeniu nie miało to zresztą stanowić konkurencji dla cerkiewszczyzny – języka objawionego. Zostało to wyłożone w zbiorze *Слово къ народу кафоліческому* (Poczajów 1765). Fakt, że liturgia nie odbywa się w języku prostym, ale w „żydowskim”, łacińskim i słowiańskim („Еврейскимъ, Латинскимъ, Славенскимъ”), był zdaniem autora oczywisty – msze nie zostały ułożone po to, by uczyć, ale wychwalać Boga, a w związku z tym nie ma znaczenia, w jakim jest ona odprawiana języku, nawet jeśli jest on nieznanym wiernym: „Бо служба Б(о)жая не для науки и оулученія разума, яко казаня, але для отданія хвалы Б(о)гу постановленная, що можется отпраовати языкомъ незнаемымъ людемъ простимъ, во люде, добре видячи молящегося Каплана съ ними и за нихъ, латво могутъ до взаимной молитвы возбудитися” [*Слово къ народу кафоліческому* 1765, 80–81].

Wspomnianą wyżej potrzebę świadomego uczestniczenia w sakramentach umieszczano najczęściej w kontekście sakramentów małżeństwa i namaszczenia chorych. Inne sakramenty, np. chrzest, z założenia nie wymagały aktywnego uczestnictwa przyjmującego sakrament (dialogu z duchownym) bądź też były kierowane do ludzi, którzy znali w stopniu podstawowym język cerkiewnosłowiański (sakrament kapłaństwa).

Wynikało to również z potrzeby rozumienia zasad ceremonii poszczególnych sakramentów, które przybliżały m.in. wydania teologii moralnych: o ile „ministrem” (prowadzącym) sakramentu chrztu, bierzmowania, komunii, pokuty jest kapłan, sakramentu kapłaństwa – biskup, to „ministrami” sakramentu małżeństwa są nowożeńcy: powinni rozumieć wygłaszaną formułę i wygłaszać ją świadomie. Kapłan odprawia modlitwy i jest wraz z innymi obecnymi na ślubie ludźmi świadkiem przysięgi. Obecność języka prostego warunkowały więc odpowiedzi kapłanom. Fragmenty te, dłuższe bądź krótsze, nie pozwalają wprawdzie klasyfikować całych ksiąg jako „ruskie”, dają jednak świadectwo

o obecności „języka prostego” w Kościele unickim na długo przed wprowadzeniem go do liturgii. Ewidentnie miało to wymiar praktyczny, a służyło świadomemu uczestnictwu w danym obrzędzie.

Trebniki bazyliańskie a Trebnik P. Mohyły

Brak „kanonicznych” trebników unickich jako niezbędnych ksiąg do posługi duchownej był szczególnie dotkliwy. Do Soboru Zamojskiego grekokatolicy posługiwali się trebnikami prawosławnymi, do których wprowadzali zmiany uwarunkowane lokalnymi potrzebami. Wobec tej różnorodności podstawowych ksiąg do posługi duchownej na Soborze Zamojskim postanowiono o konieczności ich ułożenia zgodnie z dogmatami Kościoła grekokatolickiego [*Synod prowincjonalny ruski w Zamościu roku 1720 odprawiony 1785*, 52].

Warto podkreślić, że w dużej mierze trebniki te korespondują z treścią *Trebnika* (1646) Piotra Mohyły, który znany jest nie tylko jako działacz na rzecz reform Kościoła prawosławnego, ale również unii Kościołów prawosławnego z katolickim. Niewątpliwie bazylianie podczas opracowywania trebników korzystali z tego wydania. Było to zresztą uzasadnione – analiza tekstu *Trebnika* Mohyły, będącego niewątpliwie jedną z najważniejszych prac tego metropolity pokazuje, że tam, gdzie nie kłóciło się to z zasadami dogmatyki prawosławnej, Mohyła nie wahał się czerpać z dobrze opracowanych potrydenckich ksiąg liturgicznych Kościoła katolickiego. W efekcie ułożony przez niego *Trebnik* zawiera wiele elementów stanowiących swoisty kompromis między myślą dogmatyczną obu wyznań. Widać to wyraźnie na przykładzie formy sakramentu pokuty, zmiany w obrzędzie namaszczenia chorych, modlitwach związanych ze śmiercią czy poświęceniem dzwonów. Mohyła posługuje się ponadto swobodnie łacińskimi pojęciami teologicznymi, służącymi do systematyzacji dogmatyki prawosławnej (np. materia, forma sakramentu itp.). W efekcie doszło do bardzo ciekawego przenikania się tradycji: okcydentalizacji prawosławia, co z kolei – w warunkach nasilonych wpływów zachodnich – mogło podtrzymywać orientalizację Kościoła grekokatolickiego. Źródła katolickie stały się elementem wpływającym na całokształt *Trebnika* Mohyły (niektórzy badacze, m.in. A. Naumow, Marek Melnyk i Włodzimierz Prokopowicz widzą wręcz paralele reform dogmatyki prawosławnej przeprowadzonej przez Mohylę do zmian, jakie w Kościele katolickim nastąpiły po Soborze Trydenckim [Naumow 1993, 160; Melnyk, Pilipowicz 2002, 327]), ten zaś stał się wzorem wielu trebników unickich wydawanych przez bazylianów. Co więcej: właśnie bazyliańskie trebniki unickie były chętnie stosowane w cerkwiach prawosławnych.

O silnym związku między *Trebnikiem* Mohyły a trebnikami wydanymi przez bazylianów, oprócz podobnego sposobu udzielania sakramentów, co było już przedmiotem analizy badaczy [Gronek 2012, 267-288; Gronek 2011, 219-242], świadczą jednakowe fragmenty „ruskojęzyczne” w tych tekstach.

Wedle dostępnych informacji w XVIII wieku bazylianie wydali 18 trebników, z czego 11 w Poczażowie (*Молитвослов си есть Требник* 1741; *Молитвослов си есть Требник* 1741; *Молитвослов, или Требник* 1744; *Требник малий* 1752; *Требник* 1760; *Евхологiон, си есть Молитвослов, или Требник* 1771; *Требник* 1776; *Требник малий о(т) великаго Евхологiона собран* 1778; *Евхологiон. си есть молитвослов, или требник* 1786; *Требник* 1786; *Требник малий о(т) великаго Евхологiона собран* 1792), 4 w Uniowie (*Требник* 1681; *Требник* 1736; *Евхологiон си есть Требник языкословенскій* 1739; *Евхологiон си есть Требник* 1744) i 3 w Supraślu (*Евхологiон си есть требник языкословянский* 1736; *Требник* 1736; *Требник* 1760).

Są to opasłe, starannie wydane księgi, oprawne najczęściej w skórę, czego wymagało ich przeznaczenie i codzienny użytek – musiały być solidne i trwałe. Trebniki bazylikańskie nie są jednakowe. Różnice dotyczą zarówno opisu poszczególnych faktów, jak i doboru elementów składowych tych dzieł, przez co zawierają również różne fragmenty w języku ruskim (związane z przyjęciem różnych sakramentów), a i te różnią się między sobą. Minimum to zamieszczony np. w poczażowskim Trebniku „małym” z 1778 roku tekst aktu woli podczas zaręczyn i aktu woli podczas koronacji (ślubu). Najwięcej różnorodnych fragmentów mają *Trebniki* poczażowskie z 1771 i 1786 roku. Zawarto w nich tekst zapowiedzi, aktu woli podczas zaręczyn, aktu woli podczas ukoronowania, przysięgi ślubnej, rozmowę parocha z ciężko chorym i obrzędy nad umierającym.

Wzorowanie się na tekście *Trebnika* Mohyły przez bazylianów uwidocznia porównanie fragmentów „ruskojęzycznych” występujących w tych tekstach. W proponowanym poniżej zestawieniu wzięto pod uwagę te fragmenty z konkretnych powodów: jako źródło do analizy tekstu ruskojęzycznego. Analiza treści i rozbieżności trebników unickich i prawosławnych była już przedmiotem analiz naukowych [Ciołka 2014].

W tekście *Trebnika* Mohyły z 1646 roku, poza kazaniem autorstwa metropolity poprzedzającym ceremonię chrztu, komunii, ślubu, spowiedź i in. (s. 900 i nast. [Melnyk, Pilipowicz 2002, 334-386]) po rusku zapisane są: Prawosławne wyznanie wiary (s. 177-182), Tekst zapowiedzi (s. 361-362), Akt woli podczas zaręczyn (s. 397-398); Akt woli podczas ślubu (s. 407), Akt przysięgi małżeńskiej (s. 417-418); Rozmowa parocha z ciężko chorym (s. 549-554).

Porównanie fragmentów ruskojęzycznych (wypowiedzi wiernych w czasie uczestnictwa w sakramentach) w *Trebniku* Mohyły i wybranych trebnikach bazylikańskich zaprezentowano w tabeli 1.

Zestawienie w tabeli 1 wskazuje zarówno na podobieństwa, jak i różnice między tekstami *Trebnika* Mohyły i trebników unickich. Co ciekawe – najwięcej podobieństw z prawosławnym widać w trebnikach unickich, które ukazały się już w drugiej połowie XVIII wieku. Może to świadczyć o tym, że po pierwszym etapie – związanym z wprowadzeniem postanowień Synodu Zamojskiego – proces latynizacji wcale nie następował szybko i lawinowo i że bazylianie nie

Tabela 1

Porównanie fragmentów ruskojęzycznych w *Trebniku* P. Mohyły i wybranych trebnikach bazylikańskich:

Tekst	TREBNIK									
	Mohyły 1646	Począjów 1741 (A)	Począjów 1741 (B)	Począjów 1771	Mały Począjów 1778	Począjów 1786	Mały Począjów 1792	Uniów 1739	Uniów 1744	Supraśl 1736
Zapowiedzi	+	+		+		+		+	+	+
Aktu woli podczas zaręczyn	+			+	+	+	+			
Aktu woli podczas ślubu	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Przysięgi ślubnej	+	+	+	+	+	+	+	(+) ¹	(+)	+
Kapłana do zgromadzonych o wzięciu ich na świadków ceremonii										+
Aktu woli podczas drugiego ślubu		+	+		+		+	(+)	(+)	
Przysięgi ślubnej podczas drugiego ślubu		+			+		+	(+)	(+)	
Rozmowy parocha z ciężko chorym	+			+		+				
Obrzędy nad umierającym	+			+		+				

¹ Nawias stosowany jest dla oznaczenia faktu występowania danego elementu sakramentu w danym trebniku, ale jedynie w formie opisowej.

byli jedynie „narzędziem” do polonizacji obrządku greckokatolickiego [Ciołka 2014, 7]. Bazylianie znali oczekiwania swoich odbiorców i dostosowywali swoje wydania do sytuacji społeczno-kulturowej, panującej na danych ziemiach. Dlatego wydania bazylikańskie z typografii dawnej prowincji litewskiej znacznie odróżniały się od tych z dawnych ziem koronnych. Poparciem tej tezy mogłaby sugerować np. zawartość *Trebnika* suprańskiego z 1736 roku, który nie tylko zawiera nietypową dla pozostałych trebników i dla tradycji prawosławnej formułę o wzięciu na świadków wszystkich uczestników ceremonii ślubu, lecz także paralelnie pisany tekst czcionką łacińską. Północno-wschodnie rubieże dawnej Rzeczypospolitej były znacznie bardziej spolonizowane niż ziemie południowo-wschodnie. W Począjowie z kolei, gdzie silne były wpływy ruskie, nie widać dążeń do latynizacji obrządku, o czym świadczy wskazana znaczna zbieżność z *Trebnikiem* Mohyły. Potwierdzają to też analizowane wcześniej wydania teologii moralnych (zwłaszcza wydanie z 1787 roku).

Charakterystyka elementów prostej mowy w ruskojęzycznych fragmentach trebników

Powyższe spostrzeżenia potwierdza analiza ruszczyzny opisanych fragmentów, której wyniki zostaną przedstawione poniżej. Opisana wyżej sytuacja społeczno-polityczno-kulturowo-religijna stanowi dla niej konieczne tło. Ma ona zresztą odzwierciedlenie na poziomie językowym analizowanych tekstów trebników. Drobne różnice w fonetyce, morfologii i składni, które miały być wygłaszane przez uczestniczących w ceremoniach ludzi świeckich są również świadectwem zorientowania bazylianów na potrzeby swoich odbiorców.

Ze względu na fakt, że za źródła służą krótkie fragmenty, trudno tu o sporządzenie systemowego opisu języka. Na podstawie analizowanego materiału można jednak porównać realizację wybranych form. Dla zilustrowania powyższej tezy można prześledzić na przykład formy zaimków osobowych z tekstu części aktu małżeństwa – przysięgi małżeńskiej. W *Trebniku* P. Mohyły [*Евхологiон, альбо Молитвослов или Требник* 1646, 417] ma ona postać (ze względu na tożsamość tekstów przysięgi dla kobiet i mężczyzn, przytoczono tylko formułę wypowiedzianą przez narzeczoną):

„[Женихъ] свойственным Рускимъ языкомъ гл[агол]еть [...]: Я Им[я](р)[е]къ: беру 1) собь 2) тебе Им[я](р)[е]къ: за малжонку: и шлюбую 3) тобь милость, вьру, и оучтивость малженскую, а ижь 4) тебе не опушу ажъ до смерти, такъ ми Б[о]же въ Тр(о)[й]цы с[вя](т)ьй помози, и вси с[вя]тїи”.

W kolejnych trebnikach bazylikańskich ponumerowane formy te mają następującą postać:

Tabela 2

Realizacja form zaimków osobowych w wybranych trebnikach bazylikańskich

Forma	TREBNIK					
	Począjów 1741	Począjów 1786	Począjów 1792	Uniów 1739	Uniów 1744	Supraśl 1736
1. (Dat. sg.)	собь	себь	себь	собь	себь	собь
2. (Acc. sg.)	тебе	тебе	тебе	тебе	тебе	тебе
3. (Dat. sg.)	тобь	тебь	тебь	тебь	тебь	тобь
4. (Gen. sg.)	тебе	тебе	тебе	тебе	тебе	тебе

Obecność form Dat. zaimków *собь*, *тобь* w *Trebniku* supraskim choć może być spowodowana znajdującym się obok tekstem polskim („Biorę sobie ciebie N. za małżonkę y ślubując miłość, wiarę y uczciwość małżeńską, a iż ciebie nie opuszczę aż do śmierci. Tak mi pomóż Panie Boże Wszechmocny, w Trójcy S. jedyny, y wszyscy Święci” [Trebnik 1736, 57]), to jednak bardziej prawdopodobny jest tu wpływ ruszczyzny. Forma ta znana zresztą jeszcze z okresu prasłowiańskiego, rozpowszechniona jest tak w językach ukraińskim i białoruskim (współcześnie, po zmianie fonetycznej [o] >[a]), jak i polskim.

W zabytkach starobiałoruskich tego typu formy z *ruskim* -o- w osnowie przeważały [Jasińska-Socha 1979, 54]. Wpływem języka ruskiego należy też tłumaczyć te formy w *Trebniku* uniowskim 1739 i poczajowskim 1741.

Końcówka w postaci -ь jest powszechna w zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskich [Хабыраев 1974, 241], a w związku z tym, że na ziemiach ukraińskich znak ь był artykułowany zapewne jako [i], a na białoruskich jak [e] można przypuszczać, że zachowanie tej pisowni sprzyjało odpowiedniej artykulacji zarówno przodków dzisiejszych Ukraińców, jak i Białorusinów. W efekcie w zależności od potrzeb wymowy miejscowej czytający mógł „wybrać” odpowiedni sposób artykulacji danego grafemu.

Jeśli chodzi o formy Dat. sg. zaimków osobowych i zwrotnych, to przeważają jednak formy *себѣ / тебѣ* pochodzenia cerkiewnosłowiańskiego (por. ukr. тобі, собі, blrus. сабе, рабе). Taka jest również geneza form Gen. sg. *тебе*.

Warto przy okazji omówić formę czasownika *браму* z przysięgi małżeńskiej – regularnej staroruskiej w formie *беру* [Срезневский 1958, 167] występuje ona tylko w *Trebniku* Mohyły. Wszystkie trebniki bazyliańskie podają formę: *беру*. Trudno traktować ją jako hiperpoprawną próbę odzwierciedlenia ukraińskiego ikania, wobec współczesnej ukraińskiej formy *я беру* [Великий тлумачний словник сучасної української мови 2004, 62]. Wydaje się, że można tu widzieć wpływ odmiany czasownika wierzyć: *върѣти – я върю*, ale jest to jedynie hipoteza.

Wskazane drobne różnice językowe, choć trudne do wychwycenia na podstawie tak krótkich fragmentów, świadczą jednak o chęci dostosowania się wydawców do lokalnej wymowy. Ruskojęzyczne fragmenty trebników – są zarazem świadectwem obecności języka ruskiego w cerkwi, a pośrednio i potwierdzeniem powszechnej opinii o nikłym zrozumieniu cerkiewszczyzny przez zwykłych wiernych. By świadomie mogli uczestniczyć w poszczególnych sakramentach, tekst ich wypowiedzi dostosowano do lokalnych realiów językowych.

Analizowane powyżej trebniki bazyliańskie (poza supraskim) są bardzo zbliżone do prawosławnego *Trebnika* P. Mohyły, który został tu przywołany jako istotny dla kontekstu omawianego problemu. Tak chętnie sięganie do wzorca Mohyły świadczy zarazem przeciw pojawiającym się teoriom o jedynie polonizacyjnej działalności zakonu bazylianów.

Bibliografia

- Brückner Aleksander. 1958. *Dzieje kultury polskiej*. Warszawa: PWN.
- Ciołka Dariusz. 2014. *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po Synodzie Zamojskim*. Bm.
- Fałowski Adam. 2003a. *Język ruskiego przekładu Katechizmu Jezuickiego z 1585 roku*. „Studia Ruthenica Cracoviensia” 2. Kraków: Universitas.
- Fałowski Adam. 2003b. *Najstarsze katechizmy zachodnioruskie*. W: *Język ukraiński. Współczesność – historia*. Red. Czyżewski F., Hrycenko P. Lublin: UMCS: 185-192.

- Getka Joanna. 2012. *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*. Warszawa: WUW.
- Getka Joanna. 2013. *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*. Warszawa: Bel Studio.
- Gronek Agnieszka. 2011. *Sakrament Pokuty i jego obrazowanie w sztuce cerkiewnej w XVI-XVIII wieku. Przyczynek do badań nad latynizacją i okcydentalizacją kultury ruskiej*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne” 6: *Piśmiennictwo cerkiewno-słowiańskie i sztuka cerkiewna w kulturze Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej*. Kraków: 219-242.
- Gronek Agnieszka. 2012. *Obrzędy chrzcielne i ich obrazowanie w sztuce cerkiewnej w XVI-XVIII wieku. Przyczynek do badań nad latynizacją kultury ruskiej*. W: *Dziedzictwo unii brzeskiej*. Red. Dobrowolski R., Zemło M. [=Acta Collegii Supraslensis, t. 14]. Lublin-Supraśl.
- Jasińska-Socha Teresa. 1979. *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI wieku (Opowieść o Trystanie, Opowieść o Bowie)*. „Monografie Slawistyczne”, nr 41. Warszawa.
- Jóźwikiewicz Przemysław. 2001. *Ukraińska Biblia na tle europejskim*. „Slavica Wratislaviensia” CXII: 83-92.
- Lehr-Splawiński Tadeusz, Zwoliński Przemysław, Hrabec Stefan. 1956. *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*. Warszawa: PWN.
- Lenczewski Mikołaj. 1981. *Liturgia czyli nauka o nabożeństwach*. Warszawa.
- Melnyk Marek, Pilipowicz Włodzimierz. 2002. *Teksty Piotra Mohyły*. W: Naumow Aleksander, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*. Kraków 2002: Collegium Columbinum: 317-386.
- Mentalność rosyjska. Słownik*. 1995. Red. Lazari A. Katowice: Śląsk.
- Mohyla Piotr. 1646. *Евхологiон, альбо Молитвослов или Требник*. Київ: тип. Києво-Печерской лавры.
- Naumow Aleksander. 1993. *Wiara i historia*. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Synod prowincjonalny ruski w Zamościu roku 1720 odprawiony*. 1785. Wilno: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Znosko Aleksy. 1983. *Mały słownik wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*. Warszawa: ChAT.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови*. 2004. Red. Бусел В.Т. Київ: ВТФ «Перун».
- Евхологiон сiєсть требник языкословянскiй*. 1736. Supraśl: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Евхологiон си єсть Требник языкословенскiй к исправленiю тайн святых и иных священнодѣйствiй или обрядов церковних...* 1739. Унів: Друкарня Успенского монастиря.
- Евхологiон, сiєсть Молитвослов, или Требник: Имѣяй в себѣ различная тайн же святых и прочих благословенiй церковных послѣдованiя iереем подобающая, от святых апостол и богоносных отец в различных временах преданная*. 1771. Росзајów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Евхологiон. си єсть молитвослов, или требник. Имяй в себе различная тайн же святых и прочих благословенiй церковных последованiя иереем подобающая от святых апостол, и богоносных отец, в различных временах преданная. Первие благословением и повелением его милости святых памяти Кир Силвестра Лубиенецкаго Рудницкаго, екзарха всея России, епископа Луцкаго и Острогскаго. Второе благословением пресвященнаго Кир Киприана Стецкаго, екзарха всея России, Луцкаго и Острогскаго епископа, напечатан типом всепресветлейших*

- королей полских привилегиями утвержденным, в Общежителной Лавре Почаевской, Чина Святаго Василиа Великаго. 1786. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Евхолоіон си естъ Требник ...* 1744. Унів: Типографія Уневского монастыря
- Молитвослов си естъ Требник.* 1741. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Молитвослов, или Требник, иміай в себі церковная различная послідованія іереем подобающая. Издан в св. чудотв. обивателя Почаевской иноков чина св. Василиа Великаго. Року от рождества Христова, а цм д місяца августа дня е і. Почаїв, 15.VIII 1744.* 1744. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Слово к народу католическому чрез монахов чина св. Василиа Великого в провѣнциі Полской званію катихистичному прилежающих в повѣтѣ Кременецком року... 1756 проповѣданое.* 1765. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Срезневский Измаил. 1958. *Материалы для словаря древнерусского языка.* Moskwa.
- Требник малый.* Почаїв. 1752. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Требник малый от великаго Евхологіона собран и удобнаго ради в нужнѣйших іереем употребления типом издан. В святой чудотворной Лавре Почаевской чина Святаго Василиа Великаго.* 1792. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Требник малый от великаго Евхологіона собран и удобнаго рады в нужнѣйших іереем употребления типом издан.* 1778. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Требник.* 1736. Supraśl: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Требник.* 1736. Унів: Друкарня Успенского монастыря.
- Требник.* 1741. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Требник.* 1760. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Требник.* 1760. Supraśl: Drukarnia oo. Bazylianów
- Требник.* 1776. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Требник.* 1786. Poczajów: Drukarnia oo. Bazylianów.
- Требник.... Дан в Архімандріі Оуневской, Афанасіі архіеп.* 1734. Унів: Друкарня Успенского монастыря.
- Хабургаев Г.А. 1974. *Старославянский язык.* Moskwa.

Summary

“THE PROSTA MOVA” IN TEXTS OF A RELIGIOUS NATURE IN THE 18TH CENTURY (BASED ON EDITIONS OF “TREBNIYSK” IN THE BASILIANS’ PRINTING HOUSES)

This article analyzes fragments of texts written in the prosta mowa found in trebnyks printed by the Basilians. These fragments testify to the presence of the prosta mowa in the church. They also confirm the opinions concerning the faint understanding of the Church Slavonic language by ordinary followers. In order for the faithful to be able to consciously participate in various sacraments, the texts contained in the trebnyks were adapted to local language reality.

The Basilian trebnyks that are subject to analysis in this article (except for the one printed in Supraśl) are very similar to the Orthodox Trebnyk by P. Mohyla, referred to here as relevant to the context of the problem. The fact that the Basilians followed Mohyla’s pattern so eagerly contradicts the emerging theories that the Basilian Order was engaged solely in the Polonisation activities.

Kontakt z Autorką:
j.getka@uw.edu.pl